

ДИАЛЕКТНИ СИНТАКТИЧНИ ВРЪЗКИ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИКА НА ПАВЛИКЯНИТЕ В СРЪБСКИ БАНАТ)

Йовка Тишева (Софийски университет)

DIALECT SYNTACTIC RELATIONS (OBSERVATIONS ON THE LANGUAGE OF BULGARIAN CATHOLICS-PAVLIKYANS IN THE SERBIAN BANAT)

Iovka Tisheva

The main topic of this paper is the system of syntactic tools for expressing subordination in complex sentences in the dialect of the Bulgarian Paulicians in Serbian Banat. This system consists of two types of elements: complementizers (*che, da, deto, ako*) and interrogative pronouns. Two of the features common for all Bulgarian dialects are found in the Paulician dialect: the frequent use of the complementizer *deto* and conditional clauses with *da*.

Key words: dialect, subordinated clauses, complementizer, interrogative pronoun, relative pronoun

Историко-географската област Банат се намира в Среднодунавската равнина (Югоизточна Европа) и обхваща територия от 28.526 кв. км - между р. Дунав на юг, р. Тиса на запад, р. Муреш на север и Карпатите на изток. Българите в Банат са бежанци, установили се там след разгрома на Чипровското въстание (1688 г.). В средата на 18. век австрийската императрица Мария Тереза им дарява земя – според устните разкази за историята дарението било “толкова, колкото може да се обходи с кон от изгрев до залез слънце”. Днес Банат е разделен между три държави: Румъния (окръг Тимиш и Караш-Северин), Унгария (област Чонград) и Сърбия (основната част във Войводина).

Обект на изследване в тази работа е говорът на българите павликяни, живеещи на територията на областта Войводина в Република Сърбия. Населението, което от столетия се намира в чуждоезиково обкръжение – в съседство с унгарци, румънци, немци, словаци, сърби, е носител на диалект, който е изгубил връзката си както с българския език, така и с други съседни български говори в края на XVII в. и началото на XVIII в. В сравнително обособената общност на българите католици българският език е средство за всекидневно неформално общуване, което обаче днес поради смесените бракове се използва във все по-малко на брой ситуации. В официалното общуване в различните исторически периоди (според териториалната принадлежност на областта) се използват румънски, немски, унгарски или сръбски. Езиковата картина в тези райони показва типичните прояви на субординиран (съставен, compound) билингвизъм, като на доста места постепенно се измества от изключващ (subtractive), който води до значителна загуба на комуникативните умения на родния диалект във всички сфери.

Проучвания и данни за езика на българите в Сръбски Банат

Интересът към банатския и павликянския говор е отдавнашен – свидетелство за това е детайлното изследване на Л. Милетич (1900). Ст. Стойков (1967) проучва румънския банатски говор и прави само частични паралели със сръбския банатски говор. Павликянските говори в Румънски Банат са изследвани и от М. Сл. Младенов (1993). Поради слабото познаване на сръбските банатски говори и Ст. Стойков, и М. Младенов посочват необходимостта от подробното им проучване. Заради редица екстралингвистични причини реализирането на тази идея обаче се оказва доста трудно.

В периода 2005-2007 г. екип от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ с участието и на експерт от ИБЕ при БАН проведе няколко експедиции в района на Сръбския Банат. Те бяха част от два научноизследователски проекта: *Балканските традиции – съжителство на култури, религии и езици* (българският език в славянско и неславянско обкръжение), финансиран от Институт “Отворено общество”, София, договор № 228, и *Българският език в чуждоезиково обкръжение*, финансиран от Сектор НИД на СУ, договор №45. Посетени бяха селата Скореновац, Бело блато, Иваново, Конак. Събраният досега архив - аудиозаписи, снимков материал, видеоматериали, анкети - показва актуалното състояние на български говор, чиито носители нямат контакт с кодифицираната форма на езика. Поради специфичните условия, в които е съществувал този говор, може да се проследи действието на тенденциите, определящи развитието на основната езикова формация, в езиковата периферия, с оглед на синтактичната система на говора вече са изследвани проявите на общите и частните диалектни особености (вж. Тишева 2007), както и реализацията на синтактичните балканизми. В настоящата разработка обект на анализ са особеностите на сложните съставни и сложните смесени изречения, регистрирани в говора на банатските българи в Сърбия с цел представяне на системата от подчинителни връзки в сложното изречение.

Теоретична основа на изследването

Изследванията на общности в състояние на билингвизъм, каквато е тази на българите павликяни в Сръбски Банат, биха могли да представят диалекта като основно средството за запазване и предаване на колективното традиционно знание. Като чисто езикови факти данните за езика на тази общност обогатяват разработките в областта на диалектологията, ареалната лингвистика, лингвистичната география, теорията на езикови контакти, социолингвистиката. Насоката на изследване, която следва тази работа, се определя от идеята, че диалектът, както и разговорната реч, са устни форми

на общонародния език. Постановките на българската граматика за синтактичната система на подчинителните връзки са основа за сравнение на езиковите факти, а не модел, според който те да се оценяват като книжовни или диалектни.

Синтактичните особености в системата на българските диалекти са все още един от слабо изследваните ѝ елементи. Синтаксисът намира своето самостоятелно място в малко на брой изследвания и то най-вече на равнището на простото изречение: проявата на специфични морфосинтактични черти на българските говори, употребата на някои специфични синтактични механизми; употребата на предлюзи. За да се открие диалектното, в изследванията по диалектология се търсят различията спрямо книжовния език, а и спрямо останалите диалекти. Така се очертава уникалността на диалектната система. Тук е направен опит да се потърси систематиката на проучваните данни, а не да се открие уникалността на състоянието, регистрирано в диалекта. Така изследването ще обогати не само проучванията на диалектния синтаксис, а на българския език като система, реализираща се в конкретни текстове в писмена и устна форма.

Системата на подчинителните връзки в съвременния български книжовен език включва съюзни и несъюзни връзки:

- съюзи (комплементизатори): *че, да, ако*; в определени случаи с такава функция е и лексемата *дето*

- несъюзни връзки: местоимения (относителни; въпросителни); частици – *ли, дали*.

Диалектните подчинителни връзки, които са анализирани тук, са съпоставени с тази система, за да се установи дали те напълно съвпадат с нея, или в диалекта се проявяват елементи на други системи, например в резултат на чуждоезикови влияния.

При проучване на диалектите на равнището на синтаксиса може да се приложи и класическата постановка за реализация на общите и частичните диалектни особености в конкретния диалект. Общите синтактични особености се регистрират във всички български говори. Те мотивират единството на българските диалекти, тъй като са тяхна характеристика, която като цяло, като обособена устна форма на езика ги отличава от книжовния език [Радева 2001:101-102; Стойков 1993:259-264]. Общите синтактични особености се отнасят както до равнището на словосъчетанията, при които са поограничени, така и до изреченията, където показват по-голямо разнообразие. Частичните диалектни особености не обхващат “цялата езикова територия, а най-често група говори, поради което тези особености може да оформят съотносителни диалектни различия.” [Радева 2001:102]. Този тип

различия се отличават с голямо разнообразие; срещат се “във всички части на граматичната структура, но преобладават в глаголните словосъчетания или със строежа на простото изречение.” [Стойков 1993:264]. Тук няма да бъде представен пълният списък от диалектни синтактични особености, а само тези, които се проявяват на равнището на сложното изречение и са релевантни за конкретната тема на работата:

- безсъюзно свързване в сложните изречения

- употреба на диалектни съюзи – *та, на* и като подчинителни, и като съчинителни съюзи [Стойков 1993:273]; *оти, дека*

- подчинени определителни изречения с *дету, дек, што*.

Освен диалектните значения на някои съюзи и по-особените връзки при подчинени изречения Стойков [1993:271] посочва и употребата на съюза *да* за означаване на условие или на следствие.

За изследвания говор Ст. Стойков отбелязва липсата на относителни местоимения, ето защо може да се формулира хипотезата, че въпросителните местоимения и комплементизаторите имат по-широка употреба при означаване на подчинителното свързване, компенсирайки липсата на релативи. Може да се търси и известно влияние на равнището на сложното изречение от реализирането в говора на една от частичните диалектни особености в простото изречение: при образуването на преки общи въпроси без въпросителни частици да се очаква по-рядко да се употребяват и косвени въпроси.

Подчинителни връзки в сложното изречение – емпирични данни и анализи

Безсъюзното свързване в сложните съчинени и сложните съставни изречения се определя като типична черта на синтаксиса за всички български говори. В езика на павликяните от Сръбски Банат обаче се срещат единични случаи на безсъюзна връзка между частите на сложното изречение – представяне на последователни действия, както е в пример (1):

(1) га й туй менол душла идна работа такваз - тепърва се одило в годината за се реж дърв¹

Основно средство за реализиране на подчинително свързване в сложното изречение в изследвания говор са подчинителните съюзи. В текстовите от събрания корпус активно се употребяват съюзите *да* и *че*.

¹Тъй като фонетичните особености не са обект на наблюдение в тази работа, при представянето на примерите не се използва установената система за транскрибиране на диалектни текстове.

В говора подчинителният съюз *да* се употребява за въвеждане на подчинени изречения, определяни от традиционната граматика като допълнителни – в пример (3), подложни в пример (2) и обстоятелствени за цел в (4) и (5):

(2) ама тей са й гладел да са бле яке мразове

(3) Аз български съм знайль дъ пишъ йош й зга малку и да четъ // български

(4) на бабин день вечеръ децата съ й одли да пейът

(5) пъ сме двадыли да пумагъми на нийна дъщеря да вароса ... да се жън.

Наред с тези случаи, които са типични и за книжовната форма на българския език, подчинителният съюз *да* се употребява и за въвеждане на подчинени изречения за условие:

(6) Сега да й умряла моя челяк аз тука да съм го извадла на уробновицата аз не би го оставила

Тази употреба на *да* отразява една от частичните диалектни особености, отбелязани от Ст. Стойков. Този съюз обаче не е единственото средство за въвеждане на условни изречения - в говора (и то в текст на същия информатор) се употребява и съюзът *ако*:

(7) аз ак се маана дой моя дъщеря и ак има сестръ я някуй ама сам ни минут гъ ни устав

Отношенията между двата съюза за означаване на условие се нуждаят от самостоятелно проучване, което да се основава и на по-богат корпус от текстове от Сръбския Банат.

Друг въпрос, който заслужава специално проучване, е свързан с регистрираните в говора отношения между частицата за бъдеще време *зъ* и подчинителния съюз *да*. В пример (8) са представени типичните форми за бъдеще време, в случая част от подчинени допълнителни изречения, оформени като косвени въпроси:

(8) тей че сме морал да плънирам въз кой Зъ бьдъ и день га Зъ бьдъ

В пример (9) частицата за бъдеще време е употребена вместо подчинителния съюз *да*. В косвения въпрос, включен в края на същото сложно изречение, информаторът обаче е употребил да-конструкция след въпросителната дума:

(9) утпърв не й бло зъ има туй фреш ил кулбасъщъ ал мес свинскъ не имел де дъ са прибере

На този етап от проучването на данните може да се направи предположението, че такава замяна настъпва поради факта, че и частицата за бъдеще време, и подчинителният съюз *да* в подобни контексти могат да озна-

чават предстоящо възможно действие. За доказването на това твърдение обаче трябва да бъде проучен по-богат корпус от данни.

Подчинителният съюз *че* е също често използвано средство за означаване на подчинително свързване в сложното изречение в изследвания говор. Той се употребява за въвеждане на подчинени допълнителни изречения, както е в (10) и (11), на подчинени подложни, както е в (12):

(10) бабика й обещал че зъ ме върнет у България

(11) ние децата сме сваща чул чи туй й бло идну мест дет са й ортувал старите

(12) тугас се й ортувал че тая й била момыче че съ е утясала // таквъзи й била най-хубанкъ мумъ

Една от типичните употреби на съюза *че* в говора е за въвеждане на подчинени обстоятелствени изречения за причина (*че* = защото):

(13) зътуй сме чекъл че фамилиарно се й радло и рудбински се й радло

(14) Сяй сяй ситъ че бабика крофли пече

Проученият до този етап корпус показва, че в говора на павликяните съюзът *че* има по-широка употреба от регистрираната в писмените форми на съвременния български език. За сравнение трябва да се посочи, че *че*-изреченията за причина не са сред най-типичните за синтаксиса на българската разговорна реч, така че вероятно става дума за проява на диалектния синтаксис, а не изобщо на устните форми на езика.

Употребата на комплементизатора *дето* за въвеждане на подчинени определителни изречения се определя като обща синтактична особеност за българските диалекти. Тази особеност е широко застъпена и в синтаксиса на изследвания говор. Изреченията с *дето* поясняват както съществителни имена – пример (15)-(17), но и субстантивирани показателни местоимения, както е в (18):

(15) сга би щел да ви изпрекажем наше старте обичайе дет сме ги запазли йош от старут време

(16) и туй сме г вадел у тез у тез наше ствари дет сме звал шпорет

(17) сата ошка са й садъла там// у таквиз плетне кошве дет са се звал лесъчета

(18) после жътвата убирал се й онуй дет й душло друго от градыната и от нивата а и правел се й кунопете

Засилената употреба на *дето* в подчинени определителни изречения се поддържа вероятно и от факта, че в говора няма относителни местоимения (релативи). Формулираната хипотеза, че въпросителните местоимения ще поемат функциите на относителните, не се потвърждава от изследвани-

те данни. Регистрирани са единични случаи на конкуренция с въпросителни местоимения в определителни изречения. В пример (19) към едно и също съществително име са употребени последователно две определителни изречения – първото е въведено с въпросително местоимение, а второто – с *дето*:

(19) ние децат сме слушал какйе са стариите преказвал прыказк куи съ се дугодил стварно и бло маштовит приказк дет можда бь не й бло истина

Очевидно комплементизаторът *дето* се е утвърдил като средство за въвеждане на подчинени определителни изречения в говора. Наред с това обаче *дето* се употребява и като връзка в подчинени обстоятелствени изречения. По произход *дето* се свързва с групата на относителните думи. В подчинени обстоятелствени изречения комплементизаторът регистрира първичното си значение *където*. В пример (21) изреченията с *дето* се свързват с наречията за място *тука* и *там* :

(20) тука дет не й бло за авлията приправно туй бло градына у градыната бло ошка а ошка й бло и там дет бла лузата

Интересен е словоредният модел на следващия пример – изречението с *дето* пояснява сказуемото от главното изречение; съществителното пред комплементизатора (подлогът на подчиненото изречение) е преместено наляво от типичното си място в състава на подчиненото изречение:

(21) туй сме одил на бегия удъть дет тече

Подобни словоредни промени са свързани с реализирането на старата и новата информация в изказването, с изразяването на елементи от неговата информационна структура.

Въпросителните думи (въпросителни местоимения и наречия) са вторият тип подчинителни връзки, регистрирани в говора на павликяните в Сръбския Банат. В обработения корпус преобладават употребите на въпросителни наречия за въвеждане на косвени въпроси, както е в примерите в (23):

(22) пал`кянси хуртувам иначе немам със кого пал`кянски

(23) Нек знаят как й дет ищ попа да са венчайм на 60 годын; Аз съм питала бабика пак защо й умряла; Речи онъз гудына де сте бле; Знайте де туй Старчва?

Интересно е да се отбележи, че в говора е регистрирана и многократната употреба на въпросителни думи – със съчинителен съюз между наречието и местоимението, както е в (24), и без съюз между тях, както е в (25):

(24) попа й казел и писмо й написал как и кое всекак да идме

(25) кукурузат се й брал за две три недел веть кой колко имал насеян

Въпросителни думи в позиция, типична за относителните, се срещат сравнително рядко в анализирания корпус. В (26) в подчиненото подложно изречение въпросителното местоимение за лица и предмети за среден род е употребено вместо относителното за начин за среден род. В (27) в подчиненото обстоятелствено изречение за време въпросителното наречие за начин е употребено вместо съответното относително:

(26) Се гудли како съ ще (= каквото)

(27) Веке има шьйсе годынъ каке съм тука (= откакто)

При анализа на данните беше очертана тенденция, която също подлежи на проверка и доказване с по-богат материал. В подчинени обстоятелствени изречения за време се предпочита употребата на въпросителното наречие за време:

(28) га се и тоз рабо:та направла дошло й бранье; тулия се й возила и га се й носила у дома правили са се купна

В подчинените изречения за място се употребява *дето*. Тази употреба на *дето* е илюстрирана с примери (20) и (21). Специализацията на тези връзки за двата вида подчинени обстоятелствени изречения е свързана с различни причини – *дето* реализира едно от своите значения (значение, с което е свързан по произход), докато *га* се установява в тази позиция поради липсата на релатив със значение за време. С изразяването именно на това значение са свързани и някои от иновации в системата на местоименията, регистрирани в събрания корпус. В речта на информаторите ни се срещат и местоименни форми, нови за говора, образувани по модела на относителните думи и реализиращи се в типичните за тях позиции на подчинителни връзки – в (29) в обстоятелствено изречение за време, в (30) – в подчинено определително изречение:

(29) Четир саате с бицикла сме двад`ли, гато пеш пульвина день със баба сме двадыли тука

(30) десет парве коет са се венчалъ напред петце годын / тгас тиа паа додат / па па се венчечат

Направените наблюдения върху синтаксиса на сложните съставни изречения в говора на павликяните от Сръбския Банат позволяват да се направят някои **първоначални изводи**. За състоянието на общите диалектни синтактични особености може да се посочи:

- много редки прояви на безсъюзно свързване в сложното изречение
- широка употреба на *дето* в подчинени определителни изречения
- От частните диалектни особености в говора се реализира само една:
- употреба на съюза *да* в изречения за условие

Липсват специфични за говора диалектни съюзи, както и промени в значението на съюзите.

Тъй като направените наблюдения целят да се покаже не само спецификата на диалекта, първоначалните изводи могат да бъдат допълнени и с оглед на системата от подчинителни връзки, реализираща се съвременния български език:

- широка употреба на подчинителните съюзи *че* и *да*
- специализация на комплементизатора *дето* за въвеждане на определителни и обстоятелствени изречения за място
- употреба на въпросителни местоимения и наречия за въвеждане на косвени въпроси; липса на косвени въпроси с частици
- системна употреба на въпросителни местоименни наречия вместо релативи в обстоятелствени изречения за време.

В бъдещите изследвания на синтактичните особености на говора трябва да се отчитат и иновационните промени в системата на местоименията, които вероятно ще повлияят и върху системата на подчинителните връзки в сложното изречение.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Милетич 1900: Милетич, Л. Книжнината и езикът на банатските българи. СБНУ, 16-17, 405-481
- Младенов 1993: Младенов, М. Сл. Българските говори в Румъния. София
- Радева 2001: Радева, В. Увод в ареалната лингвистика. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски"
- Стойков 1967: Стойков, Ст. Банатският говор. София
- Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. София
- Тишева 2007: Тишева, Й. За някои синтактични особености в банатския говор. - Език и литература, 1-2, 163-172